

4. Релігійний чинник в контексті міждержавних відносин

Кардинальні зміни, які відбулися у два останні десятиріччя на світовій політичній арені (розпад Югославії, СРСР), суттєво позначились на характері геополітичних обставин, а відтак відчутно вплинули на зниження загрози виникнення у світі великомасштабних війн. Перехід від біполярного до багатопольярного чи «плюралістично однополярного» [Див.: Богатуров А.Д. «Плюралистическая однополярность» и интересы России // Свободная мысль. – 1996. – № 2] світу і зникнення ідеологічного протистояння по лінії Схід-Захід зробили, на наш погляд, життя планети на рівні макросистем безпечнішим, проте значно активізували і подеколи висунули на перший план так звані «конфлікти другого ешелону». Як зазначають дослідники [Див., напр.: Єленський В.Є. Глобальні тенденції релігійного розвитку у ХХІ столітті // <http://orthodoxy.org.ua/uk/2009/12/01/28334.html>; Панова В. Современные западные исследования международного конфликта // <http://www.intertrends.ru/seven/005.htm>; Арістова А.В. Релігійні конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси // Мультиверсум. Філософський альманах. – №52. - К., 2006 та ін.], більшість конфліктів (наприклад, у 1989-1996 роках – біля 90%), які відбулися у світі, мали внутрішньодержавний характер (але часто – із міжнародними наслідками), і більшість із них складає саме релігійне або ж, сформоване на основі релігійних ідей, протистояння (як внутрішньогрупове, так і міжгрупове [Див.: Перепелиця Г.М. Генезис конфликтов на посткоммунистическом просторе Европы. – К., 2003; Капітоненко М.Г. Традиційні міждержавні та внутрішні конфлікти в постбіполярній системі міжнародних відносин // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 36, част. 2. – К., 2002. – С. 37-43 та ін.]).

І справді, зросла напруженість в окремих регіонах світу (Близький Схід, Африка, Балкани тощо), більш високою стала ймовірність переростання кризових ситуацій у відкриті збройні конфлікти, в тому числі і на теренах СНД (Російська Федерація, Грузія, Молдова, Вірменія та ін.), де локальні конфлікти ініціюються окремими етнополітичними групами, які прагнуть зміни лінгвістичного, культурного, релігійного та насамперед політичного статусу. З іншого боку, розуміння підґрунтя окремих військових конфліктів неможливе у світлі аналізу класичного державно-центристського феномену, без врахування зазначених факторів. Наприклад, аналітики стверджують, що десятирічна війна між Іраком й Іраном не була б такою жорстокою і затяжною, якби не релігійний чинник (іранці є шіїтами, а іракці вважають свою державу суннітською, хоча шіїти там – найбільша релігійна спільнота). Відтак на поверхню вплив і давній історичний антагонізм між арабами і персами. Не менш показовими в цьому плані є й передумови бойових дій на Балканах [Дет. див.: Біркович Р.В. Ісламський чинник у міжнародних відносинах на Балканах. Дис. канд. політ. наук. – К., 2005].

Релігійний чинник активно впливає на міждержавні відносини завдяки кільком об'єктивним обставинам. По-перше, феномену глобалізації, наслідками якого є: масова трудова і політична міграція; одруження людей із різних національностей, віросповідань та держав (нині до 10% жителів індустріально розвинутих країн Європи народились за їх кордонами); експортно-імпортні міждержавні суперечки; становлення транснаціональних корпорацій тощо. Наслідком таких «всеохоплюючих економічних, політичних, соціокультурних змін стає остаточне завершення доби моноетнічних, моно-світоглядних, моно-релігійних суспільств» [Филипович Л. Правові проблеми буття релігійних меншин в Україні // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). – К., 2000. – С. 94]. По-друге, феномену активного розвитку транснаціональних релігійних мереж – релігійних організацій, які поширилися у світі шляхом відкриття своїх національних філіалів на основі методів управління й організації, що властиві економічним транснаціональним корпораціям. Це стало можливим завдяки процесу релігійної глобалізації, яка, на думку науковців, яку ми поділяємо, є активним учасником процесу людської глобалізації. Адже процеси, що протікають у релігійній сфері, відбуваються паралельно глобалізаційним процесам, а інколи й інспірують їх [Див.: Кузьмин Н.С. Религиозная глобализация как философская проблема // Религиоведческие исследования. – 2009. – № 1-2. – С. 125-126].

Зокрема, завдяки т.зв. явищу «глокалізації» (взаємодії і синтезу глобальних ідей, що поширюються завдяки глобалізації, із локальними ідеями й культурними традиціями [Дет. див.: Там само. – С. 126-127]), нові релігійні організації швидко поширюються у тих регіонах/державих, де вони проводять найбільш активну місіонерську роботу (наприклад, мормони чи новітні харизматичні рухи в Україні), заявляють про себе не лише як про релігійну, але й політичну інституцію (вплив на формування законодавства у сфері свободи совісті, включення цих питань у міждержавні угоди, формування фінансових установ та лобіювання з їх допомогою своїх релігійних інтересів тощо).

Таким чином, сучасна наука відійшла від традиційного (до недавнього часу) марксистського розуміння міждержавних відносин як лише продовження внутрішньої політики, тобто простого продовження внутрішньосуспільних відносин, детермінованих зрештою пануючим економічним базисом та інтересами правлячих класів. Адже суб'єктами міжнародного права стають не лише державні та громадські організації, але й окремі громадяни [Дет. див.: Блищенко И.П., Солнцева М.М. Мировая политика и международное право. – М., 1991. – С. 106]. Хоча повністю відмовитися від традиційного підходу неможливо – кількість і масштаби внутрішніх суперечок і витлумачень (економічних, соціальних, релігійних тощо) інколи суттєво впливають на характер відносин між державами, визначають пріоритети їх внутрішньої та зовнішньої політики, що зрештою може створювати найрізноманітнішого характеру нові міжнародні загрози мирному співіснуванню держав

(визнання/невизнання голодомору в Україні, геноциду вірмен у Туреччині, колоніальних пограбувань в африканських країнах тощо).

Більш детальний аналіз структури міждержавних конфліктів дає можливість нам стверджувати, що роль релігійного чинника в їх виникненні і поширенні, незважаючи на його очевидність й об'єктивну присутність у формуванні тих ідеологем, на яких будуються політичні мегаконструкції (цивілізаційні цінності, мораль і формовані нею кінцеві інтереси політики тих чи інших держав тощо), за окремими винятками,^{1[1]} ще не достатньо оцінена і вивчена. Важливим при цьому є також аналіз етичного виміру міжнародних відносин, тобто намагання політиків виправдати в очах не лише міжнародної спільноти, але, перш за все, свого народу, будь-які свої дії на міжнародній арені.

Так, незважаючи на очевидність агресивних намірів, всі імперії свої завоювання пояснювали необхідністю забезпечення власної безпеки через «відновлення справедливої рівноваги сил», «захисту етнічної чи релігійної меншини» або, що було найбільш дієвим, «захистом суспільно значимих цінностей», серед яких провідне місце займала релігія. У даному випадку достатньо згадати Хрестові походи, які дуже вдало ідеологічно замаскували намагання багатьох європейських правителів вирішити свої економічно-політичні негаразди. Власне, і міжнародні терористи (найчастіше – ісламські фундаменталісти) мотивують свої дії перш за все як акції протесту проти порушення тих релігійних чи моральних норм, які вони вважають священними (навіть коли ці норми не співпадають із загальноприйнятими нормами країни, де здійснюється теракт). Як елемент світової стратегії міжнародної безпеки, нині введено у міжнародне право і активно практикується (після активної «обробки» населення у ЗМІ) можливість зовнішнього військового втручання задля «забезпечення миру, упередження етнічних чисток» чи «збереження етно-релігійної специфіки» (Афганістан, Югославія, Ірак тощо). Це є так званий «примус до миру» (peace enforcement).

У своєму зовнішньому прояві релігійні конфлікти/війни середньовіччя ґрунтувалися, як правило, на розбіжностях у трактуванні релігійних догматів – основа цих догматів була спільною для конфліктуючих сторін, інакше б сам сенс конфлікту був би для них незрозумілим. Внаслідок цього найгостріші релігійні конфлікти найчастіше відбувалися між прихильниками різних течій однієї релігії – католиками і протестантами, католиками і православними, шиїтами та сунітами. Конфлікти ж між носіями різних релігій найчастіше мали міждержавний характер (кожна держава дбала про розбудову власного державно-конфесійного комплексу) і були спрямовані насамперед на володіння

^{1[1]}Див., напр.: Біркович Р.В. Ісламський чинник у міжнародних відносинах на Балканах. – К., 2005; Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). – Тернопіль, 2009 тощо.

чи захоплення загальноприйнятої для всіх учасників конфлікту цінності – території (і отримання завдяки цьому відповідних податків), а вже після того актуалізувалося питання навернення у «свою» віру (наприклад, татаро-монгольське панування у Київській Русі, завоювання арабами християнської Візантії, православних Балканських народів тощо).

Релігійний чинник був визначальним і при прийнятті кількох принципових для подальшої долі України і її міждержавних відносин рішень. А вже прилучення до світового співтовариства князем Володимиром бачилося перш за все через прийняття християнської віри. Саме Східне християнство визначило подальший розвиток як соціально-економічних, так і міжнародних відносин країни. Зокрема, катастрофічне (за своїми наслідками для української культури, православ'я, державності) підписання Переяславської угоди із Московією визначалося передусім єдністю віри й ілюзією єдності інтересів у католицько-ісламському оточенні [Дет. див.: Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження). – К., 2003; Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004]. Не так чітко, але достатньо явно прослідковується вплив релігійного чинника і на нинішні відносини між Україною та її сусідами: україно-російські інтеграційні настрої завдяки потужному московсько-православному та, частково, російсько-протестантському лобі в Україні; потужна іудейська громада і її вплив на сприйняття України у світі, в т.ч. і на встановлення безвізового режиму із Ізраїлем; інституалізація ісламських напрямів і формування системи міждержавних відносин із арабським світом; вільна місіонерська робота польських католиків та залагодження за давніх українсько-польських конфліктів тощо.

Послаблення у нові і новітні часи ролі релігії як засобу суспільної консолідації та визначального чинника формування макросоціальної ідентичності зумовило вихід на перший план національного/етнічного чинника [Див.:Здіорук С.І.Етноконфесійна ситуація в Україні та міждержавні конфлікти.– К., 1993] – дехто із дослідників навіть вважає, що саме етнічний чинник нині є «найбільш активним началом у політиці, суб'єктом геополітики» [Яцько А.Ю. Національна безпека у контексті сучасних геополітичних імперативів // http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama1~2_2000/21_nb.htm]. Оскільки проблема сепарації етнічного та релігійного достатньо складна, то дозволимо собі стверджувати, що більш чітке розрізнення цивілізаційних складових відбувається тоді, коли релігійні чинники поєднуються/накладаються на яскраво виражений націоналізм. Тим більше (і з цим важко не погодитися) особливості національної свідомості значною мірою формувалися/формується у тісній взаємодії з «універсальними» релігійними ідеями, що домінують у «наднаціональному» духовному просторі (т.зв. «духовна організація суспільства», яка визначається тією чи іншою духовною домінантою).

Так, скажімо, національний рух іспанців, що боролися проти революційної (а для іспанців – завойовницької) французької армії, мав за основу радикально-клерикальну ідеологію (і значною мірою очолювався представниками католицького духовенства), що не могло не позначитися на особливостях національної свідомості іспанців. У випадку боротьби Ірландії проти британського панування чи спротиву Польщі російському впливу католицька віра була складовим елементом націоналізму, активно протидіючи протестантизму і православ'ю. А тому цілком можливо одночасно вважати себе ірландським/польським націоналістом і католиком, проте проблематично, наприклад, поєднати італійський націоналізм і католицизм. Не менш яскравими прикладами поєднання національного і релігійного є визвольні рухи греків, болгар, сербів тощо.

Таким чином, домінантою міждержавних відносин у нові та новітні часи можна вважати зіткнення/співіснування ідеологій. Проте при оцінці таких відносин слід завжди пам'ятати, що межа між цивілізаційним (релігійним) і геополітичним (національно-територіальним) факторами надзвичайно тонка і часто використовується, як ми вже зазначили вище, для маскування істинних планів політиків. Класичним прикладом цього є сербо-мусульмансько-хорватський конфлікт, учасники якого часто міняли союзників і позиції залежно від ситуації: хорвати-католики вступали в союз з мусульманами проти православних сербів, останні підтримували мусульман проти хорватів тощо. В югославському конфлікті Німеччина підтримувала хорватів, Великобританія і Франція симпатизували сербам, а США – боснійцям-мусульманам.

Ідеї розвитку/взаємодії цивілізацій свого часу були узагальнені С.Гантінгтоном, який запропонував відому парадигму зіткнення цивілізацій для аналізу і прогнозування світового порядку на межі XX і XXI століть [Див.: Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48. (http://paisie.freehostia.com/Civilizatie/RazbCiv/002_Hantington.htm)]. За його логікою (і з цим можна частково погодитися) поділ світу лише за економічними чи політичними ознаками для новітнього часу вже неприйнятний. Відтак слід розрізняти держави з культурно-цивілізаційними ознаками, оскільки саме цивілізація як найвище культурне утворення об'єднує людей і забезпечує їм певний ступінь культурної самобутності. Однією із найважливіших ознак цивілізації, за С.Гантінгтоном, є релігія. Найгостріші конфлікти, за С.Гантінгтоном, відбуватимуться на кордонах, що розділяють цивілізації. Ці конфлікти можуть бути жорстокими, кривавими (напр., події в Югославії, сутички між євреями та палестинцями тощо). У майбутньому зіткнення цивілізацій зростатиме, оскільки спостерігається посилення релігійних почуттів, тенденція повернення до витоків національного буття народів незахідних країн: «азіатизація» у Японії, «індуїзація» у Індії, «реісламізація» на Середньому Сході тощо. У перспективі вогнищем конфліктів будуть взаємовідносини між Заходом і низкою ісламсько-конфуціанських країн (зважаючи на розрахунки соціологів, що до 2050 р. кожен п'ятий житель

Європи буде мусульманином, то цей конфлікт буде мати як міждержавний, так і внутрішньодержавний характер).

Солідарний із С.Гантінгтоном знаний дослідник у галузі релігійної конфліктології (психології конфлікту) Д.Рапопорт, який вважає, що з кінця 70-х рр. XX ст. бере свій початок нова хвиля релігійного тероризму, який все більше набуває міжнародного характеру, а відтак у найближче десятиріччя не слід очікувати зменшення його активності (дослідник вважає, що період розвитку цього явища не може тривати менше, аніж 40 років) [Див.: Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М., 1999. – Разд. II].

Врахування релігійного чинника є важливим не лише при аналізі/конституюванні міждержавних відносин, але й є базовим в аспекті формування системи міжнародної безпеки (нині це вже самостійна галузь міжнародного права). Адже одночасно з розширенням кола спільних для багатьох держав загроз (йдеться про трансформацію економічних, етнічних, релігійних диспропорцій у тому чи іншому регіоні, що з часом стають чинниками виникнення як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів, які, в свою чергу, стають безпосередніми загрозами міжнародному миру і безпеці завдяки об'єктивному процесу глобалізації цих загроз і набуття ними міждержавного чи міжнародного характеру) трансформується і система міжнародної безпеки, яка набуває всезагального та багатовимірного характеру, і включає безпеку військову, економічну, політичну, екологічну, інформаційну, релігійну.

Деякі з цих елементів вже покладені в основу класичної структури міжнародної безпеки, інші знаходяться у процесі аналізу й ангажування. Саме до останньої категорії і відноситься міжнародна релігійна безпека, механізм міжнародно-правового регулювання якої також знаходиться нині у стадії формування. Коло об'єктів правового регулювання розширюється завдяки інституалізації на сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти нових відносин, які через свою соціальну значущість потребують саме правового врегулювання. У зв'язку з цим міжнародна правова система зараз проходить період становлення ряду нових підгалузей міжнародного права, які мають тенденцію до набуття комплексного характеру.

Зокрема на стадії становлення знаходиться і така підгалузь, як право міжнародної релігійної безпеки. Нині цей напрям все більш прискіпливо розглядається політологами, але (і це очевидно) воно потребує більш комплексного розгляду із залученням релігієзнавців, богословів, психологів тощо. Адже мова йде про дуже тонку грань між конституційним (для більшості країн євроатлантичної системи) забезпеченням права на свободу думки, совісті та релігії і гарантуванням релігійної безпеки громадян.

Крім того, не слід забувати, що на початках людської еволюції тодішні міждержавні відносини (та міжнародне право) існували винятково в теологічній

площині. Адже в Ассирії, Єгипті, Перу, Китаї, грецьких полісах, Римі та інших державних утвореннях застосування міжнародного права і права війни було привілеєм жреців. Саме вони освячували церемонії початку та закінчення бойових/дипломатичних дій. Не випадково і Цезар, і Август, і китайські імператори та інші державні діячі обов'язково проголошували себе якщо не богами, то першими жрецькими. Відлуння цих ідей спостерігаються і у нинішніх теологічних концепціях міжнародного права: «священна війна» (джихад/газават [Див.: Кушніренко В. Основні міжнародно-правові принципи шариату // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=22&c=232>]); право священної помсти (справа Салмана Рушді) тощо. З іншого боку, деякі теоретики розвитку міждержавних відносин вважають, що «нинішні мирні переговори, угоди про арбітраж, пакти про ненапад не більш вигадливі, аніж у часи Пелопонезької війни. Єдине нове поняття, додане метафізичним правом до своєї теологічної спадщини – це принцип національності (хоча і його вже знали греки, які відрізняли еллінів від варварів)» [Курс міжнародного права. Том 1. Понятие, предмет и система международного права. – М., 1989. – С. 9].

Відтак розробка практичних рекомендацій з розбудови системи забезпечення міжнародної релігійної безпеки, на наш погляд, стає в нинішніх умовах одним із пріоритетних напрямів системи міжнародно-правового регулювання міждержавних правовідносин (т.зв. «новий вимір міжнародної безпеки») [Дет. див.: Фисун Ю.Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки: Дис. ... канд. юрид. н.. – Одеса, 2004].

Проте було б принципово неправильним розглядати релігійний чинник у сфері міжнародних чи міждержавних відносин лише через призму конфлікту (а саме такий аспект передбачає поняття «безпека» і превентивні заходи щодо її дотримання). Світова практика показує приклади вдалої міждержавної співпраці, яка складається перш за все завдяки релігійному чиннику. Відомо багато прикладів формування міждержавних структур саме завдяки спільній вірі. А це: середньовічні союзи (в т.ч. й «стихийного характеру», без офіційного підписання міждержавних угод) християнських держав проти спільного ворога або ж для відвоювання «Гробу Господнього»; новітні енергетичні союзи арабських держав тощо.

Відтак з'являються концепції, які протистоять «конфліктним» ідеям С.Гантінгтона [Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48], О.Шпенглера [Шпенглер О. Закат Европы. – Т. 1-2. – М., 1993 (www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Speng/index.php)], М. Данилевського [Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991] та їхніх однодумців. При цьому обґрунтовується теза про людство як єдине ціле, а тому дедалі більше посилюватимуться зв'язки між культурами та їх взаємопроникнення, на основі чого формується світова, загальнолюдська культура, загальнолюдські цінності, все більш помітними стають інтеграційні процеси (т.зв. «цивілізаційний плюралізм»). Адже жодна з релігій, включаючи іслам, не з'явилась на світ як

експансіоністська віра, в жодному зі Священних Писань не говориться про завоювання світу. Саме тому для проведення діалогу необхідно «не фарбувати політику в релігійні кольори, а використовувати канони Священних Писань з метою пропаганди ненасильницького миру, гуманізму, превалювання загальнолюдських цінностей, рівності всіх народів і конфесій» [Зінько С. Цивілізаційний діалог vs конфлікт // Людина і політика.– 2004.– №3.– С. 49].

Після прийняття Барселонської декларації «Про роль релігії у сприянні культурі миру» (грудень 1994 р.), інтенсифікувався неформальний діалог між трьома монотеїстичними релігіями (католицькою й православною церквами, ісламом та іудаїзмом), який ініціювався Європейською Комісією і отримав назву «Середземноморське суспільство – виклик для трьох цивілізацій». Серед ефективних кроків у даному напрямку можна назвати: експертну зустріч у рамках проекту «Шляхи віри» (Рабат, 1995); Флорентійську конференцію «Релігійний фактор та європейська і світова геостратегія» (1996); Мальтійську Декларацію (1997); Кордовську зустріч з питань міжрелігійного діалогу (1998); семінар «Діалог між трьома монотеїстичними релігіями в напрямку до культури миру» (Рабат, 1998); богословські зустрічі в Асізі та багато інших проектів [Див., напр.: Диалоги: християне, мусульмане, иудеи. Этнокультурные и религиозные традиции. – М, 2002]. Значну увагу діалогу між народами і цивілізаціями приділяє й ООН, яка проголосила 2001 рік «Роком діалогу між цивілізаціями», що засвідчує необхідність проведення діалогу не стільки для уникнення міжцивілізаційної конфліктності, стільки для вирішення глобальних проблем, що постають перед людством у третьому тисячолітті.

Навіть А.Д.Тойнбі, який поділяв циклічну теорію локальних цивілізацій, свого часу вимушений був визнати, що між цивілізаціями існують широкі культурні контакти, різнобічні взаємовпливи. Він навіть формулює «закон культурної радіації», який нібито виявляє себе у цих взаєминах [Тойнбі А. Дж. Дослідження історії.- Т.1. - К., 1995. – С. 549-550]. До речі, саме релігійний чинник є базовим у розходженні Тойнбі та Гантінгтоном в оцінці Росії (значною мірою й України). Тойнбі вважав Росію і Америку невід'ємними частинами Західної цивілізації. Хантінгтон ж виокремив російську цивілізацію у вигляді Східної православної церкви, розглядаючи Західну Європу і Америку як Західну цивілізацію.

Інший знаний філософ – П'єр Тейяр де Шарден, говорячи про «планетизацію» людства, зазначав, що в суспільстві дедалі більше дивергенція поступається конвергенції, «за якої раси, народи і нації консолідуються і вдосконалюються шляхом взаємозапіднення» [Цит. за: Библер В.С. На гранях логіки и культуры. Книга избранных очерков. Русское феноменологическое общество. – М., 1997. – С. 193], що «народи і цивілізації досягли такого ступеня периферійного контакту, чи економічної взаємозалежності, чи психічної спільності, що далі вони можуть зростати лише взаємопроникаючи одне в одного» [Там само. – С. 200]. І це взаємопроникнення тим більше актуальне, що

в епоху економіко-політичного глобалізму (про що йшлося раніше) релігійний ландшафт Землі швидко розмивається. Релігії зустрічаються одна з одною вже не тільки на «зовнішніх місійних полях», як це було, скажімо, з християнством та ісламом в Африці, а й на своїх традиційних теренах. Крім того, стрімко зростає й кількість релігійних напрямів – тільки за перших вісім років XXI ст. число лише християнських деномінацій зросло з 33,8 до 39 тисяч.

Інший аспект, на якому слід наголосити – система міждержавних відносин на нинішньому етапі об'єктивно піддана впливу і такого мало знаного, але всеохопного чинника, як «моральне регулювання міждержавних відносин», яке може не збігатися із положеннями міжнародного права [Дмитриева Г.К. Мораль и международное право. – М., 1991. – С. 10]. Ця «міжнародна мораль» має свою специфіку: вона безпосередньо пов'язана із громадським та державними інституціями країн, створюється і реалізується в процесі міждержавних відносин. Зрозуміло, що державні органи та громадські організації опираються перш за все на ті традиції та моральні норми, які склалися в самій практиці міждержавних відносин. Проте в цьому процесі не можна відхилити і роль такого важливого соціального інституту, як церква – саме її доктринальні ідеї часто лежать в основі формування моральних устоїв того чи іншого суспільства, а голос церковних діячів нерідко звучав із засудженням міжнародних дій навіть тих країн, де ці церкви функціонують. І часто система примусу у міжнародному праві поступалася міжнародній громадській думці (класичними прикладами цього є війни американців у В'єтнамі та СРСР в Афганістані).

Хоча, звичайно, у протистоянні моралі та політики остання, і про це дуже точно написав М.Вебер, ще не скоро поступиться своїми перевагами [Вебер М. Политика как призвание и профессия // М.Вебер. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 696]. Адже будь-яке суспільство завжди стоїть перед дилемою: чи можна нехтувати правами малої спільноти (окремі люди, громадські організації, церкви) заради блага більшої? А у сфері міжнародних, а тим більше міждержавних стосунків, можливості морального вибору є дуже обмеженими: у всі часи існувало поняття державного егоїзму; мораль завжди несе в собі і внутрішній конфлікт, оскільки різні люди одну подію можуть оцінювати кардинально по-різному; крупні міжнародні гравці завжди стоять перед спокусою силового вирішення своїх проблем (насилля, війни тощо), що, на їх думку, не суперечить загальнолюдській моралі, адже біблійне «не вбий» не відноситься до знищення на полі бою озброєного супротивника – представника іншої держави.

Проведене дослідження дає нам можливість зробити висновок про значну диференціацію місця і ролі релігійного чинника у формуванні чи визначенні специфіки міждержавних відносин, яка залежить від часу та регіону становлення таких відносин. Аналізом останніх, враховуючи багатогранність релігійного чинника, його присутність практично у всіх сферах життя людей,

повинні займатися, окрім політологів, які нині намагаються монополізувати своє становище у сфері розробки права міжнародної релігійної безпеки, також релігієзнавці, богослови, психологи. Подібну специфіку має й розробка теоретичних/практичних рекомендацій із розбудови системи забезпечення міжнародної релігійної безпеки, зняття спричиненої релігійним чинником напруги у міждержавних відносинах тощо, які, на наш погляд, стають в нинішніх умовах поступової глобалізації світу одним із пріоритетних напрямів системи міжнародно-правового регулювання міжнародних правовідносин (т.зв. «новий вимір міжнародної безпеки»), в т.ч. й розбудови міждержавних відносин України.
